

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта
Махсус Таълим Вазирлиги Тошкент давлат
шарқшунослик институти**

Шарқ филологияси ва тарих факултети
Тарихшунослик манбашунослик тарихий тадқиқот
методлари йўналиши 1-курс магистратура

мутахасислик фанини ўқитишнинг назарий
асослари фанидан

Курс иши

Мавзу: Тарих фанини ўрганишда метод ва методология.

Бажарди: Худоёров Ш.

Қабул қилди: тфд. проф. Мирсодиқ Исҳоқов

Тошкент 2011

Режа

- 1.Тарих фанини ўрганишда метод ва методология.
- 2.Тарихни ўрганишнинг назарий методологик тамойиллари ва манбалари.
3. Обектив талқин тарихни ҳолисона ўрганиш калити.
4. Манбаларни ўрганиш - жамият тарихининг ойнаси.

1.Тарих фанини ўрганишда метод ва методология.

Тарихни ёритишда метод ва методологияни ишлаб чиқмасдан туриб ривожлантиришнинг иложи йўқ. Узоқ вақтлар мобайнида биз тарихни фақат марксча ленинча методология асосида ўргандик. Ҳолбуки дунё фани тарихни ёритишда 100 дан ортиқ методлардан фойдаланади. Буларга сивилизацион ментал мантикий дедуксион ёзма ва бошқа методларни айтиш мумкин.¹ Тарихчилик ўта масъулиятли касбдир. Тарихни муайян ижтимоий, сиёсий манфаатлар талабларига бўйсиндиришга қаратилган ҳар қандай уриниш бу фан олдидаги объективлик талабига зиддир. Чунки ўтмиш тарихчи ихтиёридан ташқаридаги, бироқ, тўғри тушунилишива тушунтирилиши лозим бўлган объективликдир. Бу ўринда тарихчи ўтмиш воқеалар қарвонининг охирида бораётган сайёҳдек. Қарвон бошидаги, ўртасидаги воқеалар унинг учун кўриш имкониятидан ташқари ва мутлақо холис ҳақиқатдир. Воқеаларнинг келиб чиқиш шарт-шароитларини, сабабларини, уларнинг кечиш жараёнларини, оқибатларини, кейинги воқеаларга таъсирини, бу тизимни боғлаб турувчи қонуниятларни очиқ бериш тарихчидан чуқур ва атрофлича билим, манбалар билан ишлаш кўникмаларини талаб қилади. Тарихчи, айниқса манбашунос тарихчи узоқ ва яқин ўтмишни ундан қолганмоддий, ёзма ва оғзаки манбалар асосида ҳаққоний тавсиф, таҳлил ва талқин қилишга масъулдир. Шу билан баробар тарихчи ўзи фойдаланаётган манбанинг воқеликга муносабатини ҳам тўғри

¹ Д.Алимова. История как история история как наука. Т.: “Ўзбекистан” 2008. б 25

баҳолаши лозим. Чунки, турли давр манбаларида манфаатлар зиддияти табиий ҳолдир. Тарихий жараён эса объектив бўлиб, унга муносабатлардаги субъектиаликлардан устун, барқарор ўзгармасдир. Тарих фани тараққиётида метод ва методология муаммолари доимий равишда олимлар диққатида бўлиб келган. Қадимги юнон-рим тарихчилари “кўрганлик ва эшитганлик” бўйича маълумотлар баёнини берганлар. Қадимги туркий халқлар “тарихчилиги”да ўтмишни ибрат қилиб кўрсатиш ва хатоларни такрорламаслик ғояси сингдирилган (Билга хоқон, култегин ёдномалари). Ислом даври тарихчилигида Одаматодан муаллифгача тарихни бериш тамойили кучайган. Методологик янги йўналиши “Хвадайномак”, “Шохнома”, “Тарих ар-русул ва ал-ҳукамо” типдаги ўрта аср манбаларида давом этди. Хусусан, “Шохнома”, “Тарихи мулуки Ажам” (А.Навоий) каби асарлар учун Шарқ тарихида кайёнийлар, пешдодийлар, ашконийлар, сосонийлар каби тўрт сулолавий хронология амал қилди. Аммо бу тарихлар реал тарихни ровий, ҳатто асотрий тарихий тафаккурдан ажратмаган. Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”да генеологик илдиз масаласи анъанавий, одам алайхиссаломдан бошланиб, турк-муғул анъанасини акс эттирди. Абулғозий Баходирхоннинг “Шажараи Турк” асари ҳам шу руҳда тузилган.

Персонал (айрим шахс) фаолият тарихларидан бошлаб тарих тафаккурида ровий тарих билан ҳаётӣ (реал) тарих ажратила бошлаган.

Ғарб тарихчилигида Августин (мил. 354-430 йй.) ўзининг “Илоҳий давлат” (“De civitate dei”) асарида самовий подшолик ва ердаги подшолик ғоясини қарама-қарши қўйди. Тарихда дуализм оқами шундан бошланади. Унинг фикрича барча тарихий жараён ердаги шайтоний давлат вақти келиб тугагач, самовий, илоҳий подшолик даври бошланади. Ердаги шайтоний давлат Одаматонинг икки ўғлидан бири Қобул томонидан хотилнинг ўлдирилишидан бошланган. Қобул ерда улкан “қароқчилар давлатини (маконини)” бошлаб берган. Бу ўз интиҳосига етади. Римнинг қулаши билан бу “макон”нинг тугаши бошланган. Эндиликда эса Византия тимсолида (Константин қироллиги) илоҳий самовий давлатнинг пайдо бўлиши учун илк даракчидир деб уқтиради Августин.

Шарқ тарих тафаккурида ҳам сулолалар тарихи мисолида сўнгги подшолик адолатли ва худога мактуб давлат сифатида кўрсатилиш анъанаси бор ва буни махсус тадқиқ этилиши лозим.

Ғарбда Клавдий Птолемей тарихни географик талқин қилиш анъанасининг асосчиларидан бири давлат тарихини турк хронологик босқичга бўлган: Ассирио-Вавилон, Мидия-Форс, Юнон-Македон ва Рим босқичлари. Бу юқорида келтирилган шарқона “Тўрт босқич” анъанасидаги асотир ва тарих қоришмасидан кўра тарихан ҳақиқий босқичлар эди. Бироқ, Рим империясини бу қараш ердаги охириги давлат, деб кўрсатади. Шу билан бирга тўртала босқич худонинг иродаси билан рўй берган ва у босқичлар инсониятнинг сиёсий бирлашувига хизмат қилган. Эндиликда инсоният, эмишки, Византия

бошчилигида илоҳий давлат атрофида бирлашар эмиш. XII асрда яшаган тарихчи Оттон Фрейзинген Рим империяси одамзоднинг христиан дини атрофида бирлашуви учун замин ҳозирлаган, дея хулоса чиқарган эди. (“Хроника от сотворения мира” номли китобда). Гўё, Худо Римга қудрат бериб, унинг императори шахсида одамларни итоатга ўргатган ва оқибатда худодан ҳам кўрқадиган итоатли бўлишга ўргатган.

Ғарб тарих тафаккури тараққиётида Августин ва унинг издошлари “Тўрт хронологик босқич” назариясини XVI-XVII асрларгача давом эттирдилар. Ғарб гуманистик тарихчилик ҳамда эрудит тарихшунослик мактабларида ҳам мазкур қараш таъсири кузатилади.

Шарқда Ибн Холдуннинг тарих назарияси ижтимоий тарих оқимининг бошида туради. Ғарбда Ибн Холдун қарашлари – тарихга ижтимоий ҳодиса сифатида қараш оқимининг пайдо бўлишига олиб келди. Вико, Тюрго, Фергюсан, Кандорс, Конт, Спенсер каби олимлар ушбу оқим вакиллари эди.

Нисовий, Ибн Арабшоҳ каби шарқ тарихчилари тарихга фаталистик (тақдирда ёзилган ҳодиса сифатида қараш)ни етакчи ўринга қўйдилар. Масалан, Султон Жалолиддин Мангбурни ёки Амир Темур қанчалик қудратли салоҳиятга эга бўлмасинлар, тақдири азал ҳукмидан чиқаолмайдилар, қадимда талқин қилинади.

Тарихчи гўё воқеалар қарвони охирида бораётган сайёҳдек. Қарвон бошидаги воқеаларни у кўрмайди. Нима бўляпти? – деган

саволга ўрта ва охир қаторлар турлича жавоб беради. Масала шундаки, тарихчи қарвон бошидаги воқеаларнинг аниқ манзарасини уларнинг сабаблари ва оқибатларини тўғри талқин қилишга қодир бўлмоғи лозим.

Методология тарих тадқиқотларининг бош мақсадини белгилаб берувчи назарий асосидир. Буни тарих тадқиқотларининг стратегияси деб баҳолаш мумкин.

Тарих фанининг мақсади воқеа-ҳодисаларнинг сабаб ва оқибат муносабатларини, уларни боғлаб турувчи бўғини орқали, унинг турли-туман кўринишларида қонуниятлар умумийлиги ва хослиги орқали тушунтириб бериш, зарур ҳулосалар чиқариш орқали жараёнларнинг бориши ва истиқболига позитив (ижобий) таъсир ўтказишдан иборат. Тарихнинг ибрати айни шундадир. Яъни, тарих тарихий ҳатоларни такрорламаслик, бугунги кун ва келажак учун тўғри йўл белгилаш учундир.

Тарих тадқиқотларининг методологик, ғоявий-назарий асосини доимий равишда муайян жамият, ундаги етакчи ижтимоий кучларнинг манфаатлари белгилаб келган. Шу туфайли тарих фани сиёсат билан, ижтимоий тузулма ёки ҳаракат, давлат тузулмаси ва бошқаларнинг етакчи концептуал мақсадларига хизмат қилиб келади. Бу ҳол тарих тадқиқотларининг даврлар ўтгач, янги янги манфаатлар нуқтаи назаридан қайта баҳолаш эҳтиёжини пайдо қилади. Абу Райхон Беруний ана шу сулола милодий 995 йилга қадар 22 авлод подшолик тахтида турганлигини таъкидлайди; Суғд подшоларининг

унвони ихшид атамаси ҳам ҳокимиятнинг илоҳийлигига ишорат қилади. Яъни, ихшидлик мартабаси илоҳий нурга лойиқ бўлган зотга келади, дейилган. Зеро ихшид авестача хшайати сўзининг суғдча талаффуз шакли бўлиб “нурли, илоҳий нур соҳиби” демакдир.

Ҳокимият концепциясининг хоқонлик ва хонлик тизимлари ҳам илоҳийлик даъвосига асосланган.

Ислом даврида Марказий Осиё давлатчилиқ тарихида халифалик ва амирлик тизимлари пайдо бўлган. Халифалик пайғамбардан кейинги ҳокимият давомчиларига нисбатан амал қилган. Амирлик эса халифалик томонидан бериладиган гўё ноиблик, яъни амр қилиш, буюриш ҳуқуқи демакдир. Бу мартаба салтанатни бошқаришда Амир Темур ҳамда Бухоро амирлиги амалиётида яққол кўринган. Шу орада хонлик мартабаси Чингизхондан кейин у билан генетик алоқадорлик даъвоси асосида шайбонийхон ва унинг авлодларида ҳамда Аштархонийларда давом этди.

Бухорода манғитлар сулоласи генетик жиҳатдан хонлик томирига боғлиқ бўлмагани учун амирлик мақомини концептуал асос қилиб олган. Бу тизим Бухорода Амир Олимхонгача давом этди.

Қўқон хонлиги “олтин бешик” ривояти орқали ўзини Бобур билан боғлади ва она томонидан Бобурнинг Чингизхон авлодларига алоқадорлигига таянди.

Ҳулоса қилиб айтилса, тарих яратишда методологик замин бўлиб, ўтмишда мазкур сулолаларнинг ҳокимиятида муносабати

уларнинг ҳукмронлигини қонуний қилиб кўрсатиш манфаатидан келиб чиққан.

Методология ва методика (Услубият ва тадқиқот усуллари) ўртасида узвий алоқадорлик масаласи муҳим омилдир. Тадқиқот усуллари услубиятни, яъни тадқиқотнинг ғоявий-назарий асосларини таъминлашга хизмат қилмоғи лозимдир. Методология ва методика диалектик бирликни ташкил этади.

2.Тарихни ўрганишнинг назарий методологик тамойиллари ва манбалари.

Тарихни қайта баҳолаш зарурияти эса бу фан методологиясининг объективлик талабига (тўла холисоналикка) жавоб беролмаслиги деб баҳоланиши мумкин. Мисол учун Кир, Доро 1 ва ва б. қадимий Эрон салтанати ҳукмдорлари қоятош битикларида декларатив шаклда шу подшолик салтанатининг илоҳий (самовий) концепциясини акс эттирганлар: “... Мен Дарайа ваухш (Доро).... Ахура Мазданинг идораси билан Эрон ва Эрон эмас юртларнинг ҳукмдориман ”; Худди шу каби қадимги Хитой йилномаларида ва тарихий китобларида Хитой давлатининг самовийлиги, императорлар ҳукмронлигининг илоҳийлиги концепцияси етакчи ўринда туради; Кушанлар салтанатининг энг юксалган босқичи – Канишка даврига оид ҳужжатда бу ҳукмдор ўзининг ҳокимият тепасида туришини тариханасослаш учун подшо мақомида ўтган ота-боболари шажарасини келтиради (Рабатак ҳужжатлари) яъни, Канишка Куджула Кадфиз, Вима Кадфиз, Вима Токтоу каби оталаридан тахтни мерос қилиб олганини таъкидлайди; қадимги Хоразм подшолиги сулоласи концептуал ғояси самовий куш шаклида ҳукмдорлар бош кийимида бўртма қилиб тасвирланган фарр – давлат ва бахт, омад рамзи ҳисобланади. Бу белги хоразмшоҳлар ҳокимиятини илоҳий қилиб кўрсатишга хизмат қилади.

3. Обектив талқин тарихни холисона ўрганиш калити.

Тадқиқот методологиясининг тамойиллари қаторида энг муҳими ғоявий стратегик мақсадни тўғри белгилаш, тарихий жараёнини объектив (холисона) ёритишдир. Шу билан бирга тадқиқотнинг манбавий асосланиши, далилийлиги ҳам зарур шартдир. Акс ҳолда тадқиқот олдига қўйилган мақсад (ечими изланаётган муаммо)ни фактологик жиҳатдан асосланмаган бўлади. Тадқиқот методологияси учун яна бир муҳим тамойил (принцип) бу тарихийликдир. Яъни, ўтмиш воқеа-ҳодисаларининг ўз замониغا нисбатан, уларнинг қанчалик тараққиётга таъсир кўрсатгани ёки регрессив роль ўйнагани муҳим ҳисобланади. Бу демак тарихий воқеа-ҳодисаларнинг аҳамиятига ўз даврига нисбатан баҳо бериш лозимдир. Тарихда шахснинг ролини кўрсатишда объектив тарихий нуқтаи назаридан ёндашиш муҳим аҳамиятга эга. Бу масалада ғоявий-мафкуравий талаблардан келиб чиқувчи бирёўламаликлар тарихни бузиб кўрсатишга олиб келади. Масалан, мавжуд адабиётларда Маҳмуд Ғазнавийга салбий баҳо бериш тенденцияси етакчи ўринга кўтарилган. Холбуки, ўз тарихий шарт-шароитига кўра Маҳмуд Ғазнавий кучли марказлашган давлат тузиш мақсади билан иш кўрган. Бу мақсадининг воситаси тинимсиз урушлар бўлганлиги замонасининг тарихий шарт-шароити билан боғлиқ эди. Худди шу мақсад билан ҳаракат қилган Иоан IV (Грозний)нинг юришларини Рус тарихи оқлайди. Айни рус тарихнавислигида Амир Темур шахсига нисбатан бир ёқлама баҳо устун бўлиб келган. Лекин Европа тарихнавислигида Амир Темурнинг ҳарбий-сиёсий фаолиятини

тарихийлик асосида ёритишга қаратилган асарлар ҳам йўқ эмас (хукхем ва б.).

Тарихда шахснинг роли масаласи ҳозирги тарих фанида пассионарлик ғояси асосида янгича баҳоланмоқда (Л.Гумилев).

Бунинг маъноси: тарихда шундай ходисалар борки, булар жамият тараққиётининг етилиб турган масалаларини ҳал қилишда уларга янги қувват турткиси, импульс ролини ўтайди. Тарихий шахсларга нисбатан ҳам бу методологик омилни қўллаш мумкин. Масалан, Африғийлар сулоласининг таназзулини маъмурий хоразмшоҳлар пайдо бўлиши пассионар куч сифатида янги тараққиёт йўлига буриб юборди. Амир Темурнинг тарих сахнасида пайдо бўлиши тарихий шарт-шароит тақозо (зарур) даражасига кўтариб турган ижтимоий-сиёсий бурилишнинг пассионар кучига отланди.

Хулоса шуки, тарихи тадқиқотларида пассионар ижтимоий, иқтисодий, персонал (шахсий) хотисаларни эътиборга олиш пассионар янгиланиш жараёнини, унинг натижаларини тўғри тушуниш ва баҳолаш имконини беради.

Жамият ҳаёти ижтимоий тарихий жараёнларни илмий ўрганишнинг асосий объектидир. Инсоният томонидан содир қилинган барча воқеа-ҳодисалар умумий ва хос ички қонуниятлари билан, уларнинг ташқи омиллари билан бирга инсон ва унинг жаҳон миқёсидаги тарихини ташкил қилади. Зеро, инсоният ўз тарихини ўзи яратади. Демак, нафақат тарихнинг муаллифлари, балки улар тарихнинг ижрочилари ҳамдир. Аммо инсоният яратган тарихини

билиш масаласи ҳеч қачон ягона нуқтаи назарда тўплана олмайди. Бу маънода тарихнинг объектив баҳоланишиш у ёки бу мафкуравий талаб асосида мутлақ холисона ёритилиши масаласи мураккаблигича қолаверади. Шунга қарамай холисона тарихини яратиш, салбий ва ижобий тенденцияларни ҳаққоний ёритиш, воқеа-ҳодисаларни уларга тегишли манбалар асосида ҳалол ёритиш, салбий гаплардан қочмаслик, турли вазиятларга манба асосида тўғри баҳо бериш муҳимдир.

Эмпирик тарих – бу сон-саноксиз тарихий воқеаларнинг турли халқлар, мамлакатлар, давлатларга нисбат беришидир. Шу билан бирга тарихининг рангбаранглигидир. Ҳеч бир тарихий воқеа айнан такрорланмайди. Аммо ҳамма тарихий воқеаларни уларнинг ички бирлиги боғлаб туради. Бу ички бирлик эса кўзга ташланавермайди. Айни шу тарихий воқеалар тизимининг ички бирлигини тушуниб етмай туриб тарихий тадқиқот ишига ёндашиб бўлмайди. Илмий мақсад тарихий воқеалар хилма-хиллигида объектив ҳамда универсал қонуниятларни очишдир. Қонуният эса умумий хусусиятли воқеалар ва уларнинг такрорланувчанлигида аниқ акс этади. Бунда тадқиқотчини воқеаларнинг таркибий (деталларидаги) турлитуманлик чалғитмаслиги лозим. Лекин шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, такрорланувчанлик мутлақ ва айнан такрорланиш эмас. Тараққиётнинг табиатга нисбатан кузатилишида такрорланувчанликни илғаш қийин эмас. Лекин жамиятда бунини аниқлаш қийин. Чунки, жамият инсонлардан иборат. Инсон эса

индивид, онгли мавжудот, ҳар бирининг ўз дунёси бор, онг, савия, қарашлари турлича. Жамият эса индивидлар мажмуи. Бундан ижтимоий манфаатлар туғилади. Манфаатлар эса ижтимоий зиддиятларнинг бош манбаи. Агар бошқарув (сиёсат) манфаатларнинг бир томонини ҳимоя қилиб, иккинчи ва учинчи (ҳоказо) томонлари манфаатини биринчисига бўйсундирса, бу ижтимоий адолат тарозусига хилоф бўлади. Натижада манфаатлар учун кечадиган ҳаракат турли-туман кўринишларни пайдо қилиши мумкин. Демак воқеа-ҳодисаларнинг умумий қонуниятларини очиш, уларнинг рўёбга чиқишидаги усуллар турли-туманлиги орқали объектив хулосалар чиқариш методологиянинг бош мезони бўлмоғи лозим.

Узоқ ўтмишдан бошлаб тарихга муносабат шакллари турли-туман кўринишларда бўлган. Тарих тўғрисидаги ибтидоий тасаввурлар ўтмишни мавҳум образлар орқали қабул қилиш ва ўзларига номаълум бўлган, аммо ижтимоий онг қатламларида сақланган хотирот чизиқларини ҳаёлий қиёфаларда тасаввур қилиш, тарихий жараёнга ғайритабиий кучлар таъсир қилишига ишониш кабилар узоқ ўтмишни мифологик қабул қилиш анъанасини вужудга келтирган. Бу масала борлиқнинг яралиши, унда инсоннинг ўрни ҳақида дастлабки мушоҳадаларнинг қадимий универсализм орқали системага солишга олиб келган. Шу сабабли энг қадимги ёзма ёдгорликлар (Гильгамеш, Ригведа, Авеста ва б.) дунё тарихи тасаввурида барча масалаларни ўзида бирлаштирган универсал хусусиятли манбалар ҳисобланади. Натижада мазкур ёдгорликларда

узоқ ўтмишга оид ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларга тегишли маълумотлар мажмуи қоришиқ ҳолатда етиб келган. Бу ҳол ўз ўрнида қадимият тўғрисида тасаввурлар жуда ожиз ва узоқ-юлуқ бўлганидан далолатдир. Хусусан, “Авеста” китобида тарихий макон ва замон тушунчаси, этник боғлиқлик, маълумотларнинг мавҳум ва ишоратли хусусияти кабилар тарихий тафаккурнинг ҳали илмий асосларга ўсиб етишмаганини кўрсатади. Авеста космографиясида ҳам шу сингари примитив хусусиятлар кўзга ташланади. Жумладан, “Авеста”даги Хванирата умуман эзгу дунё, мақбул ҳаёт муҳити сифатидаги умумий образ даражасидадир. Самовий зотлар тизими – Митра, Варахран, Ардвисура ва Аши, Фарн ва Аши функцияларида ўхшаш элементлар ердаги ҳаёт моделининг ўзига хос қоришиқ кўринишидир. Энг муҳими “Авеста” аниқ хронологик чегарани билмайди.

Тарихни ўрганишга турли хил илмий ёндашувлар историографияси ҳам жуда кўп қарашлар, методик хилма-хиллик, концептуал турли-туманликларга эга. Шарқона тарихчилик анъанаси ўтмишнинг холислиги масаласига тушуниб етгунига қадар бир қатор ёндашув тамойилларини ишлаб чиққан. Жумладан, тарихнинг илоҳий куч томонидан бошқарилиши, воқеа-ҳодисалар оқимида тақдир етакчи мавқеда деб ҳисоблаш кабилар ўз даврида тарихнинг ёритиш усуллари бўлган эди. Шу сабабли “Ригведа” таърифлаган подшолик сулолалари замондан ташқарида кўринади. “Авеста”даги дахюпати аниқ қиёфага эга эмас. Мифологик даврга кирганда эса Кави Усан ва

унинг кетидаги подшоҳлар (кавийлар) худди макондан ташқаридагидек кўринади. Шунга қарамай Шарқ тарихчилиги “тўрт сулола” ғоясини узоқ асрлар давомида сақлади: каёнийлар, пешдодийлар, ашконийлар, сосонийлар.

Ғарб тарихчилигида Гекатей, Геродот, Полиен ва бошқалар кўрган ва эшитганлик принципида тарих ёзганлар. Шунинг учун уларнинг асарлари манба сифатида муҳимлигидан қатъий назар, кўплаб тахмин ва фаразларга йўл очади. Антик тарихчилик Юнон ва Римда тарих ва географияни бир мақомга қўйган даврлар ҳам бўлди. Страбон, Птоломейларнинг географик тасаввурлари шунчаки география эмас, балки ҳар икки соҳани – география ва тарихни бирлаштириб берган. Христиан даври тарихчилигида Исо алайхиссаломгача бўлган қадимият инсониятнинг болалик даври, адашган ўтмиш, христианлик даври эса абадий олтин аср деб талқин қилинадиган бўлди. Ислом даври тарихчилигида ўтмиш то исломга қадар жоҳилия номи билан аталди ва пайғамбар Муҳаммад с.а.в. дан бошлаб ҳақиқий тарих бошланади деган ғоя сингдирилди. Шу муносабат билан араб истилоси воқеалари тарихи “фатх” номи билан аталиб, гўё ислом жохил элларни очган, кашф этган, деган тарзда талқин этилди. Аммо арабийзабон ислом даври тарихчилигида Халифатнинг ўзи босиб олган юртлардан оладиган даромади ва манфаатлари миқдорини аниқлаш мақсадида соф географик, иқтисодий, демографик, молиявий ҳисоб-китоблар асосига қурилган

бир қатор асарлар ҳам пайдо бўлдики, буларнинг бошида Ибн Хурдодбеҳ ва унинг “Футух ал-Булдон” (XVIII аср) асари туради.

Тарихга сулолавий бошқарув тизимларининг ўтмиши деб қарайдиган ёндашув принципи Табарийнинг “Тарихи табарий” ёки “Тарихи ҳукамо ва русул” асарида яққол намоён бўлди. Шу билан баробар Шарқ тарихчилиги минтақа тарихшунослигидан ҳам хабардор эди. А.Навоийнинг “Тарихи мулуки ажам”, Улуғбекнинг “Тарих арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асарлари шу типдадир.

Шарқ тарихчилигининг персоналий йўналиши алоҳида диққатга сазовор. Бунга “Тарихи Буғраҳоний”, “Тарихи Яминий”, “Тарихи Масъудий”, “Шайбонийнома”, “Абдулланнома”, “Убайдулланнома”, “Тарихи Абулфайзхоний” ва бошқалар мисол бўла олади. Булардан кўриниб турибдики, тарихий тафаккур жараёни мавҳумлик, асотирийлик каби қадимий шакллардан аста-секин реал тарихий жараёнларни акс эттириш томон ривожланиб келган.

Бу масалаларда тарихнинг холислиги, объективлик мезони нуқтаи назаридан баҳо чиқариш мушкул. Негаки, ҳар бир босқичда тарихий тафаккурга таъсир этувчи турли омиллар бўлган ва ўтмишни биз кутган холисоналик даражасида талқин қилишнинг имкони йўқ эди. Қиёс учун Гекатейнинг “Ўз кўзи билан кўрган гувоҳнинг ҳикояси” асосидаги тарих усули эшитилган воқеликни тавсилий баён этишдан нари ўтиш қийин эди. Аммо ҳикоя қилинган тарих қанчалик ҳақиқат эканига баҳо чиқариш мушкул бўлди. Бу усулни шартли равишда “историография” сўзи билан белгиланди. Маъноси “тарихни

ёзиб олиш” демакдир. Лекин шунга қларамай юнон тарихчилиги тарихнинг инсондан ташқари илоҳий бошқариладиган ходиса сифатида талқин қилишдан бир қадам олға ташлай билдилар ва воқеа-ходисаларнинг сабаб-оқибат муносабатларини излаш йўлини бошладилар. Бироқ классик юнон тарихчилигида ўтмишнинг даврий такрорланиб турувчи ходисалар тизими деб тушунтириш йўналиши пайдо бўлди. Лекин бу йўналиш ўз навбатида маданий жараёнларнинг ривожланиб бориш хусусиятини тан олди. Шу қарашларга муносабат кўриниши XX аср немис тарихчиси Осфальд Шпенглер томонидан қуйидагича изоҳланди: цивилизация инсон сингари болалик, ўсмирлик, етуклик ва кексайиш босқичларидан ўтади ва ҳар қандай цивилизация вақти келиб ўрнини янги сифат ва миқдорларга бўшатиб беради. Шпенглернинг бу қараши Геаклит, Аристотель, Плотон, Полибий, Лукреций, Сенека каби тарихчи ва файласуфларнинг қарашларини умумлаштиргандек бўлади. Жумладан, Аристотель бундай деган эди: “Агар кимки бирор нарса ва ходисани келиб чиқиши, шаклланиши жиҳатдан баҳоласа, бу давлат ёки бошқа нарса ҳақидами, қатъий назар аниқ тасаввурга эга бўлади” (Аристотель. “Политика”, 1-китоб). Афлотуннинг “Қонунлар ва давлат” асарларида тарихнинг давлатчиликка қадар ибтидоий босқичлари ва цивилизация

босқиларида давлат масалалари кўрилганки, бу тарихнинг соддадан мураккабга томон ривожланишини тан олиш эди. Юнон тарихчиси

Фукидид цивилизацияларнинг алмашинуви уларнинг такаббурлиги ва мағрурлигининг ошиб кетиши туфайли рўй беради деб тушунтиради ва бунга “Форс империясининг юксалиши ва таназзули”ни мисол қилади ва Афина учун ҳам шундай тақдирни башорат қилади. Албатта бу қараш табиий тарихий жараён учун ғалат туюлиши мумкин. Чунки цивилизацияларнинг аста-секин емирилиши ички зиддиятлар, тараққиётнинг ижтимоий-иқтисодий асослари ўзгариши, натижада эски, анъанавий қолипларга янги тараққиёт талаблари сиғмаслигидан рўй беради.

3. Манбаларни ўрганиш - жамият тарихининг ойнаси.

Собиқ Совет тузуми даврида тарих фани 2 гуруҳга бўлинган эди. 1. Совет фани. 2. Ғарб фани. Улар ўртасида на методология на илмий қарашлар ва оявий вазиятнибаҳолашда яқдиллик йўқ эди. Совет ижтимоий –гуманитар фани марксизм ғояларига асосланган ва ғарб олимларининг обектив қарашларини тан олмасдан уларни фанни сохталаштиришда айблашар эди. Ҳолбуки амалда Совет тарихчиларининг ўзи компартиянинг ғоявий босими остида тарихни сохталаштиришди.

Ижтимоий – тарихий билиш назарияси билиш субъектининг ижтимоий ҳаётга, жамият тарихига қандай муносабатда бўлишига боғлиқ. Яъни тарихчи олим (бу ўринда субъект) жамият тарихини билишга қаратилган маълум тайёргарликка эса шахсдир. Бу субъект ижтимоий шаклланган ва ўрганаётган объектини билишдан манфаатдор шахс бўлса, демак, унинг манфаатдорлиги маълум идеологик (мафкуравий) талаблардан ўсиб чиқади. Агар бу манфаат соф илмий билишдан иборат бўлса, унда тадқиқотнинг холисоналигига ишонса, умид боғласа бўлади. Лекин тадқиқотчининг билишдан мақсади синфий, ҳатто, партиявий мафкурага хизмат қилса, унда тадқиқотнинг холислиги иккинчи даражали бўлиб қолади. Бу масалани табиат ҳақидаги тадқиқотларда ҳам кузатиш мумкин.

Масалан, совет даврида советлар тузимини афзал қилиб кўрсатиш учун табиатни ўрганиш масаласи ҳам мафкуралашган эди. Космосни ўзлаштиришидаги АҚШ билан рақобат, қирғин қуроллари пойгаси, Арктика ва Антрактидадаги тадқиқотларпойгаси ва ҳоказолар. Бу ўринда ҳоҳ табиий, ҳоҳ ижтимоий фан бўлсин – бир хилда билиш назарияси фан фалсафаси сифатида энг зиддиятли ижтимоий тугун бўлиб қолаверади. Лекин фанга нисбатан мафкуравий ёндашув айниқса тарихни мафкуралаштириш ҳолисликка қарши омилдир. Табиий фанларда бўлгани каби тарих фани олдида диний, сиёсий мафкуравий ва, ниҳоят, ахлоқий талаблар қўйилиши шубҳасиз ҳақиқатдир. Зеро ялпи қирғин қуроллари жаҳоннинг табиий балансига ва инсониятнинг ҳаётига путур етказди. Биологик қирғин қуроллари ишлатилса, табиат мувозанатигина эмас, инсониятга қирғин келади. Булар ахлоқан ва сиёсий-ижтимоий хавф туғдиради. Тарихга нисбатан мафкуравий тазийқ эса, реал тарихни бузиб талқин қилишга, оқибатда одамлар онгини захарлашга ёки нотўғри ижтимоий ҳулосаларга сабаб бўлади. Оқибатда жамият ичида эмас балки турли жамиятлар аро, давлатлар аро зиддиятларга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун тарихий билиш масаласига объектив талабалар қўйилиши муҳим ва ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шу маънода Ўзбекистон тарихчиларининг минтақасидаги қўшни халқлар тарихшунослиги билан қиёс қилгудек бўлсак, мутлақ қарама-қарши ҳолатини кузатиш мумкин. Ўзбекистонда тарихнинг бугунги методологик асослари объектив, ҳаққоний тарихни яратишга

қаратилган. Бу йилнинг бошида президент Ислам Каримовнинг методологик аҳамияти беқиёс асарлари, турли муносабатлар билан боғлиқ ҳолда тарих фани олдидаги вазифаларга нисбатан фикрлари турибди. Қўшни мамлакатлар тарихшунослигида эса айрим мафкуралашган, сиёсий даъволар билан суғорилган оқимлар ўзларидаги титул миллатни улуғлаш орқали қўшнилардан устунликка, қадимийликка хатто бутун минтақанинг қонуниу вориси деган мақомга, ўзга миллатларга таҳқиромиз қарашга хизмат қилмоқдалар. Бу миллатчилик, улуғмиллатчилик шовинизм руҳини туғдиришга интилишдан бошқа нарса эмас.

Ғарбнинг илк феодал даври тарихчиси Августин ўтмишнинг чизиқли тараққиёт концепциясини ўртага қўйган. Бунинг асосида “Библия” орқали кириб келган ғоя ётар эди. Яъни, тарих худо томонидан бошқариладиган ва йўналтириб туриладиган, пировардида аввалдан қўйилган мақсад сари ривожланадиган ходиса деб тушунтирилади. Аммо Августин ҳар қандай ўтмиш ортда қолиши, тараққиётнинг муқаррарлиги, цивилизациянинг янги босқичи аввалгисидан устунлиги каби илғор фикрларни ҳам олға сурган. Римнинг қулаши римликларнинг гуноҳлари ортиб кетгани сабабли “худонинг жазоси эди” деган фикри эса ўз даврининг ғоясидан туғилган. Бу эса христианликка қарши Рим империяси томонидан катагон ва қувғинлар қилингани воқеаси билан боғлиқ кўрсатилган.

Августиннинг тарих назарияси масаласида олға сурган бешта янги ҳолат ғояси ҳали ҳозирга қадар тарихий тафаккурга таъсир кўрсатиб келмоқда:

1. Тарихнинг универсаллиги, яъни барча тарихий жараён умумбашарийдир, лекин илоҳий куч томонидан аввалдан белгилаб қўйилган ва бошқарилувга мухтож ҳодисадир.

2. Тарихни йил, аср, ҳодиса, цивилизация каби сўзлар билан изоҳлаш жоиз эмас. Холбуки тарих илоҳий зот томонидан олдиндан белгилаб қўйилган ҳодисалар тизимининг у ёки бу нуқтасидир. Тарих худо чизиб берган чизиқда давом этади.

3. Тарих такрорланувчан ҳодиса эмас, бир чизиқда охиригача боровчи хусусиятга эга.

4. Чизиқли тарихий жараён динамик хусусиятга эга. Чунки, унинг белгилаб қўйилган охирги мақсади бор. Унга қадар ички ривожланишда давом этади.

5. Тарихнинг заминида субъектив ва шу билан бирга мантикий асослар борки, уларнинг ҳар бирини алоҳида тадқиқ этиш лозим.

Кўриниб турибдики, Августин ўзи тарихга нисбатан гоҳ идеалистик, гоҳ объективистик, ниҳоят субъектив қарашлар доирасида иш кўрган. Шунга қарамай унинг қарашларидаги рационал қирралар тарихий тафаккурга жиддий таъсир кўрсатган.

Замонавий, тарихий концепцияларнинг юзага келишида италиялик тарихчи Виконинг ўрни алоҳида. Вико тарихни фан даражасига кўтаришга хизмат қилди. Унинг спираль назарияси ҳар қандай цивилизация ўз навбатида бир хил йўлни босиб ўтади. Лекин бу йўл бурама сим сингари поғоналашган кўринишда бўлади. Ҳар бир поғона аввалги поғонадан кўра олға силжиган, янги сифат даражасига кўтарилган бўлади.

Умуман Ғарб классик тарихчилигида тарихга муносабат, унинг тадқиқ қилиш методологияси масалаларида қарашлар турли-туман, баъзан бир-бирини инкор этувчи ва, ниҳоят, XIX аср ўрталаридан бошланган тарихга марксча фармацион ёндашувгача етиб келди. Фармацион қарашнинг энг муҳим камчилиги шундаки, ҳар бир фармация алоҳида чегарада узиб олинган ҳолда тасаввур қилиниши кийин. Чунки, тараққиёт жараёнлари узлуксиз хусусиятга эга ва ҳар бир босқичда келгуси тараққиёт динамикасининг ривожланиш кучига эга бўлган унсурлари шаклланиб бораверади.

Бугунги кунда ўзбек тарихчилиги тараққиётнинг цивилизацион моҳиятини биринчи ўринга қўйган ҳолда ўтмишни объектив ёритиш йўлидан ривожланиб бормоқда.

Шулардан келиб чиқиб қуйидаги ҳолатга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

Тарих тадқиқотларининг уч асосий йўналиши мавжуд. 1-йўналиш жамиятнинг тараққиётини моддий табиий тарихий жараён сифатида талқин қилишдан иборат бўлиб, бу жараён қонуний ҳамда одамларнинг иродаси ва онги билан алоқаси йўқ ҳолда давом этади, деб ҳисоблашдан иборат. 2-йўналиш эса тарихий жараённи одамлар фаолиятининг натижаси сифатида талқин қилишдир. Биринчи йўналишда одамларнинг фаолияти табиий жараёнлар ичига сингиб кетгандек бўлса, иккинчи йўналишда тарихий жараён объекти билан унинг ижрочиси-одамлар фаолиятини, тарихий ижодини таҳлилқилаётган бўламиз. Ҳар икки йўналишнинг моҳиятини, уларнинг натижаларини бирлаштирсак, тарихга моддиюн-материалистик қарашга ёндашиб келаган бўламиз.

Тарих тадқиқотларидаги 3-йўналиш энг муҳим йўналиш сифатида инсонни тарихнинг ҳосиласи, тарихий жараёнларда пишиб етилган ҳосила сифатида баҳолашга келиб тўхтайди. Бу демак инсоннинг жамиятга тобелиги, тарих эса инсониятнинг ибтидодан то ҳозиргача ривожланиши, деб тушунишидир. Шундай қилиб “инсон ва тарих” “тарих ва инсон” тарихий жараёнларнинг учинчи ўлчами бўлиб, тарихни чуқур тушуниш, унинг гуманистик мақсадларини

англаш, жамият ҳаёти учун ибратга, хатолардан холи қилувчи омилга айлантиради.

Христианча тафаккурнинг марказида гуноҳ ва истиғфор ўртасидаги буюк драма ётади. Ислом тафаккурида ҳам ҳаёт гуноҳ ва савоб қанотларидан ва улар учун келадиган жазо ва ажрдан иборатдир.

Гуноҳ ва истиғфор ўртасида кечган ҳаёт тарих учун вақт, замон кесмасида жойлашади. Зеро Вақтга нисбат берилмаган воқеачилик тарих ҳисобига кирмайди.

Тарихни яхлит ва миллий даражада англаш учун коллектив хотира даражасида миллат ўтмишининг манзараларини тиклаш анъанаси бўлмоғи лозим. Тарихий хотира аслида шудир.

Адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.Т.: ”Шарқ”,1998
2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997
3. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. “Ўзбекистон”, 1998
- 4.Исҳоқов М. “Мутахассислик фанини ўқитишнинг назарий асослари” электрон вариант. Т.2010

5.Алимова Д. История как история история как наука. Т.:
”Ўзбекистон”2008. с 280